

ЗМІНИ У ВИРОБНИЧИХ РЕСУРСАХ І ВІДНОСИНАХ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постіндустріальні суспільства, до яких останнім часом все більше застосовується визначення інформаційних, відрізняються від доіндустріальних формацій принциповою зміною в основному виробничому ресурсі і пов'язаними з цим модифікаціями виробничих відносин. У зв'язку з цим в інформаційно розвинутих капіталістичних країнах – північноамериканських, скандинавських, південноазіатських та інших – як тенденції, спостерігаються нові економічні явища, що викликають руйнування вартісних відносин і не можуть бути адекватно пояснені у межах традиційної економічної теорії.

Проблематика перетворення інформації і знань на основний ресурс інформаційних суспільств досліджувалася наприкінці 90-х років у працях М. Кастельса [7], Д. Тапскота [11], В. Л. Іноземцева [5] та інших. Зміни у механізмах привласнення економічного надлишку, у природі взаємовідносин праці і капіталу в постіндустріальній економіці були найдетальніше висвітлені у трилогії М. Кастельса “Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура” [7]. Нові форми децентралізації та індивідуалізації праці фахівців – носіїв знань – описувалися у роботах С. І. Парінова [10], Д. Тапскота [11].

Однак у роботах вітчизняних авторів поки детально не досліджені такі принципові моменти, як проєкція

світових тенденцій формування інформаційної економіки на наше національне підґрунтя, загальна оцінка можливості включення української економіки до світових процесів інформатизації та глобалізації тощо.

Метою статті є огляд змін в основних факторах виробництва і виробничих відносинах в інформаційних суспільствах розвинутих країн; аналіз соціально-економічних трендів і проблем, які виникають під впливом таких змін, і оцінка готовності України до їх сприйняття.

Основний виробничий ресурс “нової” економіки

Знання та інформація були критично важливими елементами для попередніх способів розвитку людства – аграрного та індустріального – через те, що процес виробництва завжди заснований на певному рівні знань і на обробці інформації. Специфічним для інформаційного суспільства став вплив знань на самі знання як головне джерело продуктивності: “Перехід від індустріалізму до інформаціоналізму не є історичним еквівалентом переходу від сільського господарства до індустріальної економіки, а також не може прирівнюватися до виникнення економіки послуг. Існує інформаціональне сільське господарство, інформаціональне виробництво й інформаціональні послуги. Змінилися не різновиди діяльності людства, а технологічна можливість

© Макарова Маріана Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, докторант.

Міжнародний науково-навчальний центр ЮНЕСКО інформаційних технологій та систем в освіті НАН України і Міністерства освіти і науки України, Київ.

використовувати як пряму виробничу силу здатність обробляти й розуміти символи” [7].

Додаючи до основних властивостей інформації її здатність найлегше серед інших ресурсів перетинати різні межі і бар’єри, сучасні дослідники інформаційної епохи розглядають її також як епоху глобалізації.

Таким чином, визнається, що основним виробничим ресурсом сучасної постіндустріальної економіки стала інформація і знання (прикладне і насамперед теоретичне) у протилежність сировині й енергії в доінформаційну епоху.

За Д. Беллом, класиком постіндустріалізму, знання являють собою сукупність організованих висловів про факти або ідеї, що утворюють обґрунтоване твердження чи експериментальний результат, який передається через певні засоби комунікації у визначеній систематизованій формі. Ф. Махлуп визначав інформацію як передачу знання, але Д. Белл вважав таку дефініцію занадто розпливчастою і разом з М. Поратом визнавав за інформацію дані, що були організовані й передані. Використання необхідних знань для визначення способів виготовлення речей у формі, що відтворюється, є, за М. Кастельсом, технологією. Наукоємність технології інформаційного суспільства, в протилежність працеємності і капіталоємності технологій попередніх способів розвитку – аграрного й індустріального, є однією з системоутворюючих ознак інформаційного суспільства [1].

Інформаційну технологію утворює сукупність технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (електронно-обчислювальних машин і програмного забезпечення),

телекомунікаціях/мовленні й оптико-електронній промисловості, а також у генній інженерії [7]. У найрозвинутішому нині постіндустріальному суспільстві – американському – вже на початку 90-х років близько 3/4 доданої вартості, створеної у промисловості, вироблялося з допомогою інформаційних технологій. У 1991 р. у США витрати на придбання інформації та інформаційних технологій у 112 млрд. дол. уперше перекрыли витрати на придбання виробничих технологій і основних фондів у 107 млрд. дол.; з того часу різниця між ними зростає у середньому на 25 млрд. дол. на рік [6].

Носієм знань є людина, яка отримує їх у результаті цілеспрямованого педагогічного процесу, самоосвіти й життєвого досвіду. Якщо розглядати історичну ретроспективу, вперше найяскравіше роль людини як носія знання виявилася на межі XVIII–XIX століть, у період першої індустріальної революції, коли потенціал фундаментального наукового знання був інтерпретований і трансформований у певні прикладні форми діяльності – мануфактури, залізниці, пароплави тощо. “Йнженери, й менеджери-інженери тоді, під час великої промислової революції, власне і були тими фігурами лідерів, що стояли на межі між знанням фундаментальним – тим, що накопичили природничі науки на той час, а з іншого боку межі була прикладна зона розгортання і руху індустріальних технологій” [3].

У сучасній же технологічній революції носіями знання, основною професійною групою стає цілий клас технічних фахівців, інтелектуальний клас, представники якого на політичному рівні виступають консультантами, експертами чи технократами [1, 2].

Переконливим прикладом втілення їх знань була поява нових

енергозберігаючих технологій виробництва товарів і послуг у відповідь на глобальну енергетичну кризу 1973-1981 рр., під час якої світові ціни на нафту підвищилися більше ніж у 15 разів. В економіках розвинутих капіталістичних країн відбулися принципові зміни інформаціонального характеру: з кінця 70-х років зростання обсягів їх промислового виробництва стабільно супроводжується зменшенням кількості традиційних енергетичних ресурсів. Так, у 1973-1978 рр. споживання нафти у розрахунку на одиницю вартості промислової продукції знижувалося щорічно у США на 2,7%; Канаді – на 3,5; Італії – на 3,8; Німеччині й Великій Британії – на 4,8; Японії – на 5,7%, а попит на нафту вже у 1979 р. мав таку ж еластичність, як і попит на інші споживчі товари. У 1973-1985 рр. ВВП країн-членів Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) збільшився на 32%, а споживання енергії – тільки на 5% [6].

Модифікація виробничих відносин в інформаційному суспільстві

За умови домінування інформації і знань як головного ресурсу нової економіки праця перевизначається у своїй виробничій якості й чітко диференціюється відповідно до характеристик співробітників. Так, нині дослідниками проводиться чітка межа між так званою „родовою” працею – вузько спеціалізованою і жорстко пов'язаною з певним різновидом виробництва, і працею, що самопрограмується, тобто працею експертів, носіїв знань.

Ключовим критерієм їх розділення є освіта, в тому числі самостійна, і можливість доступу до її більш високих рівнів, тобто включення до структури праці знань та інформації. Освіта і самоосвіта сприймаються як процеси, через які робоча сила отримує здатність

постійно змінювати необхідні для певного завдання навички, що можуть швидко застарівати у зв'язку з технологічними й організаційними змінами, і звертатися до джерел знань для здобуття цих навичок. Той, хто отримує освіту і практичні навички протягом життя, може “перепрограмувати себе” відповідно до завдань процесу виробництва, що постійно змінюються у новій економіці.

“Родова” ж праця пов'язана з визначеним завданням і не має можливості “перепрограмування”. Її виконавці можуть бути замінені механізмами або будь-якими іншими співробітниками, тобто якщо вони необхідні для виробничого процесу, індивідуально їх легко замінити через те, що додана вартість, вироблена кожним із них, є лише невеликою часткою того, що виробляється установою або для неї [7].

Певні дослідники протиставляють “родову” працю експансії творчості, яку пов'язують з виходом людини – носія знання – за межі економічних стосунків. Результати творчої діяльності відносяться, перш за все до тих галузей виробництва, при обміні продуктами яких не можна жорстко дотримуватися принципу відшкодування [5], тобто до галузей нової економіки знань. Межа між процесами виробництва й споживання нині стає більш умовною: споживання все більшої кількості благ стає продовженням їх виробництва, наприклад, адаптація програмного забезпечення під специфічні умови установи, й навпаки. Виробництво з масового перетворюється на масово-індивідуальне, зорієнтоване на потреби певного споживача. Під час того, як ідеї, “підказані” споживачами, а також інформація і технології стають частиною продукції, збільшується вміст знань у товарах і послугах [11].

При такому підході до змін у природі праці остання, “як будь-яке розумове або фізичне зусилля, цілком або частково спрямоване на отримання будь-яких інших благ, крім задоволення, що отримується безпосередньо від самої здійсненої роботи” [5], протиставляється творчості. Остання визначається, як “синтетичний результат розвитку форм людської активності”, як “діяльність, що, з одного боку, має осмислений характер, котрий вона успадковує від праці, а з іншого боку ...” стимулюється “...внутрішнім побуджуючим мотивом, притаманним її раннім формам. Така активність зумовлена прагненням людини до внутрішнього вдосконалення і має риси, що кардинально відрізняють її від звичної усім праці” [5].

Ці зміни відбиваються у нових організаційних формах, пов'язаних з реалізацією сітєвих технологій, а саме: дистанційній роботі на постійній основі чи за гнучким графіком, роботі фахівців у віртуальних колективах, самозайнятості і взаємному субпідряді. Праця перетворюється на децентралізовану й індивідуалізовану.

Таким чином, ключовими фігурами в новій економіці стають творці знання і ті, хто опрацює інформацію, – інформаціональні виробники. Їх виробничий внесок найцінніший для певної фірми, регіону й національної економіки. Однак інновації можуть бути реалізовані тільки у системі, що складається з управління установами, опрацювання знання та інформації і виробництва товарів і послуг. Тому вищезгадана категорія інформаціональних виробників охоплює менеджерів, фахівців і техніків, які утворюють “колективного співпрацівника” під час кооперації окремих індивідів. У різних країнах ОЕСР питома вага інформаціональних виробників становить, за різними

оцінками, від чверті до третини зайнятого населення [7, 9].

Носії праці, що “перепрограмується”, є базовою компонентою інтелектуального капіталу фірм і його складової – людського капіталу. До останнього відносять зібрану разом кваліфіковану робочу силу, грамотний менеджмент фірм, ноу-хау певних фізичних осіб, контракти з видатними фахівцями у тій галузі, до якої належить бізнес. Наприклад, менеджери компанії Lucent Technology, демонструючи її переваги, звертають увагу зацікавлених на кількість нобелівських лауреатів, які працюють у Bell Laboratory, хоча цей потенціал не можна назвати активами фірми у звичайному сенсі [8].

За оцінкою Л. Едвінсона [12], ще у 1996 р. у більшості корпорацій співвідношення їх інтелектуального капіталу до вартості матеріальних активів коливалося від 5:1 до 16:1. За минулий період значущість інтелектуального капіталу тільки зросла, і вартість сучасних компаній визначається в основному наявністю у них такого капіталу.

Більшість інших співробітників, що не входять до складу інформаціональних, мають бути віднесені до “родової” робочої сили. Вони звертаються до носіїв знань для захисту своїх позицій при підписанні контрактів, але останні не мають потреби в родових співробітниках. Це є одним із гострих розмежувань в інформаційному суспільстві, що поступово призведе до зникнення класової солідарності індустріальної формації. Індивідуалізація природи праці скасовує стару колективну форму її організації, залишаючи найслабші сегменти робочої сили напризволяще. Основна маса “родової” робочої сили не має постійного місця роботи, її

зайнятість часто є випадковою, неформальною або навіть кримінальною. Нерівність між “родовими” й інформаціональними виробниками іманентно притаманна новій економіці, але її виникнення може бути передбачено й пом’якшено цілеспрямованою державною політикою [7], як це, наприклад, відбувається в інформаційних суспільствах скандинавських країн, що розвиваються за “фінською моделлю”.

Дотримуючись позиції, що і в інформаційному суспільстві економіка залишається капіталістичною, не можна не визнати принципів трансформацій у природі капіталу і праці в нових умовах. Сутністю капіталізму, за К. Марксом, тут залишається виробництво заради прибутку і для його приватного присвоєння на основі прав власності. А модифікації відбуваються у сучасному механізмі такого привласнення і характеристиках самого капіталіста.

По-перше, змінюються структура і ролі окремих груп утримувачів прав власності. Одну з трьох традиційних груп таких утримувачів, крім акціонерів компаній і власників родинних підприємств, яка майже втратила свої позиції під час домінування корпоративного індустріалізму, утворюють індивідуальні підприємці; власники певних засобів виробництва (останніми можна вважати і їх експертні знання); суб’єкти, що потерпають від підприємницького ризику і є господарями власної справи. Ця категорія відіграла основну роль у походженні індустріального капіталізму, потім певною мірою зійшла з історичної сцени й повернулася у нову економіку на основі значимості інновацій і гнучкості як її іманентних характеристик. З цього приводу не можна не згадати історію виникнення **всесвітньовідомих**

інформаційних корпорацій – Microsoft, Netscape Communications, Apple Computer, Yahoo Corporation, Amazon.com, в основі виникнення яких була певна технічна й організаційна ідея геніальних технократів або менеджерів – Б. Гейтса, М. Андресена, С. Джобса, Дж. Янга, Дж. Безоса, які очолили ці фірми.

По-друге, в новій економіці зберігається важлива роль розпоряджувачів виробничими фондами фірм від імені акціонерів – класу менеджерів. Найбільш значима ця категорія в мультинаціональних корпораціях.

По-третє, ключовою особливістю нової економіки є природа глобальних фінансових ринків, хоча ця форма привласнення прибутку, звісно, була притаманна й індустріальному капіталізму. На них величина прибутку у середньому значно вище, ніж для більшості прямих інвестицій. Нині це вірно не внаслідок сутності фінансового капіталу як однієї зі стародавніх історичних форм капіталу, а завдяки технологічним умовам його функціонування в новій економіці за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: “Його технологічна й інформаційна здатність ... сканувати усю земну кулю у пошуках інвестиційних можливостей і переміщуватися від одного способу розміщення до іншого протягом декількох секунд утримує капітал у постійному русі, об’єднуючи ... капітал з усіх джерел” [7]. Унаслідок різниці між розміром прибутку, що отримується від виробництва товарів і послуг, і розміром, який може бути отриманий від фінансових внесків, капіталісти всіх різновидів фактично залежать від долі своїх вкладень на глобальних фінансових

ринках. Таким чином, останні утворюють реального колективного капіталіста.

Однак не існує домінування фінансового капіталу над індустріальним, бо трендом останніх десятиріч залишається самофінансування більшості інвестицій фірм доходами від продажів. Комерційні й державні інститути використовують глобальні фінансові ринки як депозитарії своїх доходів і потенційне джерело більш високих прибутків. Але останнім часом поведінка глобальних фінансових ринків не відповідає логіці, притаманній класичному ринку. Вона складається під впливом комбінацій стратегічних маневрів, що здійснюються з допомогою комп'ютера, психології натовпу полікультурного походження і непередбачених збентежень, викликаних підвищеною складністю взаємодії між потоками капіталу, що відбувається у масштабах усього світу [7].

Що стосується сучасного механізму привласнення частки праці інформаціональних виробників, то принципів змін у ньому немає порівняно з класичним капіталізмом – воно реалізується роботодавцями, але його зовнішні ознаки ускладнилися:

відносини з наймання нині мають тенденцію до індивідуалізації;

інформаціональні співробітники значною мірою стають незалежними виробниками, що, з одного боку, підлягають впливу ринкових сил, з іншого – реалізують власні ринкові стратегії;

доходи таких співробітників, які часто досягають декількох сот тисяч доларів на рік, у більшості випадків направляються на глобальні фінансові ринки, що робить їх колективними власниками колективного капіталу. За цих умов фактично скасовується класове

протиріччя між сукупністю цих високоіндивідуалізованих виробників і колективним капіталістом глобальних фінансових мереж.

Таким чином, новими трендами стають сегментація ринка праці, індивідуалізація роботи й дифузія капіталу на глобальних фінансових ринках, що призводить до поступового скасування класової структури індустріального суспільства.

Висновки

У пострадянських країнах адекватне сприйняття класичної концепції постіндустріалізму і практичних висновків з неї об'єктивно ускладнене, бо призводить до появи сумнівів у правильності обраного реформаторами шляху, зорієнтованого на побудову у наших країнах середньорозвинутого капіталістичного суспільства за стислий термін часу, і висвітлює небезпечність деградації інтелектуального потенціалу нації [4].

На перший погляд, краще складається ситуація з реалізацією теорій інформаційного суспільства, хоча б формальною, бо вони розглядаються на практиці у відриві від концепції постіндустріалізації і не пов'язуються, наприклад, з таким укладом, як інформаціональний капіталізм. Це викликано, певним чином, сучасною розтиражованістю ідей інформаційного суспільства. Хоча західні дослідники наголошують на тому, що “нове суспільство, що народжується..., є і капіталістичним, і інформаційним” [7], у нас часто зважається лише на те, що воно “утворює у різних країнах багато специфічних варіацій відповідно з особливостей національної історії, культури, інститутів”. Але найголовнішим в утворенні цих варіантів дослідниками все ж таки представляються “специфічні відносини”

певної країни “з глобальним капіталом та інформаційною технологією” [7], на що реально не звертається увага при формуванні і реалізації положень державних програм інформаційного суспільства у пострадянських країнах взагалі і в Україні зокрема.

Звідси випливає, що існує певне розмежування між теоретичними дослідженнями про інформаційний спосіб розвитку людства й економіку знань і розробками практиків щодо інформатизації українського суспільства. Розвиток сфери послуг в Україні, електронної комерції, венчурне інвестування, застосування інформаційних технологій в освіті й науці у зв'язку з побудовою інформаційного суспільства практично не розглядаються. Крім того, що це заважає визначити вірні пріоритети державного фінансування і податкової політики, таке зневажання призводить до некоректного обліку результатів роботи інформаційного сектору економіки тощо. Поки цілеспрямованої урядової та бізнесової політики з метою формування українського інформаційного суспільства не існує, незважаючи на ряд державних документів з інформатизації. Для узгодження методологічних положень і практичних заходів потрібні спільні зусилля наукової спільноти і політиків, залучення теоретичних напрацювань і досвіду першої до формування ефективної урядової політики з інформатизації українського суспільства.

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В.Л. Иноземцев; Пер.с англ. – М. : Academia, 1999. – 787 с.

2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе.: Под ред. П.С. Гуревича. – М., 1988. – 450 с.
3. Зуев С.Э. Гуманитарное знание: подход, ресурс и проект общественного развития // http://www.culturecapital.ru/university/humanitarian_know/2.
4. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М.: Academia-Наука, 1998. – 640 с.
5. Иноземцев В.Л. Концепция постэкономического общества: теоретические и практические аспекты: Дис. д-ра экон. наук: 08.00.01 и 22.00.03 / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М., 1998. – 404 с.
6. Иноземцев В.Л. Мегатренды мирового развития: Неизбежность монополюсной цивилизации. – М.: Экономика, 2001. – 295 с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
8. Козырев А.Н. Оценка интеллектуальной собственности и нематериальных активов. Рабочий документ для обсуждения на заседании рабочей группы по капитализации интеллектуальных активов Европейской комиссии ООН (19-20 ноября 2002 г.) // <http://www.unecsc.org/operact/enterp/documents/assetstfr.doc>.
9. Макаров В.Л. Экономика знаний: Уроки для России / Доклад на Общем собрании Российской академии наук 19.12.2002 г. // <http://www.kprf.ru/library/reports/6853.shtm>.
10. Паринов С. Экономика в новом информационном пространстве сети

- Интернет. – <http://rvles.ieie.nsc.ru/~forsis/publ/asisws/parin-net.html>.
11. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Под ред. С. Писарева – К.: ИНТ Пресс; М.: Релф бук., 1999. – 432 с.
12. Edvinsson L., Malone M.S., Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower. N.Y.: Happer Business. – 1997.